

Верговська Марія

**К. МОШИНСЬКИЙ –
ДОСЛІДНИК ТРАДИЦІЙНОГО
БУДІВНИЦТВА
УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ ТА
НАДДНІПРЯНЩИНИ**

Вагомий внесок в українську етнологічну науку зробили польські дослідники. Серед них відомий вчений, славіст, етнограф Казимір Мошинський (1887–1959), діяльність якого припадає на першу половину ХХ ст. Початок етнографічних досліджень К. Мошинського пов'язаний з Польським товариством краєзнавчим. Саме в його журналі “Ziemia” у 1913 р. вийшла друком перша праця вченого “З України”, нагороджена Першою премією Товариства. Цю розвідку етнограф присвятив вивченню Білоцерківського степу, тобто території між Фастовом, Білою Церквою, Трипіллям та Києвом¹. Дослідження проводиться в трьох аспектах – флористичному, археологічному та етнографічному. У третьому розділі, присвяченому традиційній культурі, автор значну увагу приділяє будівництву. На початку подається опис селянського двору, який складається з хати, клуні, хлівів і повітки. Остання, як зауважує автор, подібна до хати, але менша й служить за возовню та оборіг. Поблизу хати в саду викопували ями, що мали назву “омшаники” або “омшаники”, в яких зберігали взимку “дуплянки” із бджолами².

На думку дослідника, Україна знала два типи мазанки – це округлої або овальної форми клуня та чотирикутної форми хата³. Тож автор зупиняється на розгляді конструкцій обох будівель детальніше.

Клуня – овальної форми, іноді з дощатими, а найчастіше плетеними з лози стінами. Основою каркасу є пара сох, на які накладено сволок. Навколо закопують у землю ряд менших присох для стін, яких було зазвичай 16–18. На присохи кладуть ряд тесаних окладин. На сволок гачкоподібними випусками навішують ключини. По них набивають лати, до яких прив'язують сніпки соломи, утворюючи покрівлю. Гребінь укріплюють або дерев'яними кроковками, або низкою насаджених зверху снопків, а найчастіше накладають соломку, змішану з рідкою глиною. Присохи латують і заплітають лозою сторч. Автор називає два способи заплітання: горизонтальний (по кілках) та вертикальний (по латах). Якщо стіни плетені густо,

то їх залишають немазаними. Але зазвичай вони заплетені не густо і зверху обмазуються глиною, змішаною з соломною. У західних околицях Василькова дослідник зафіксував ще й інший спосіб, коли стіни ушивають подвійним рядом солом'яних чи очеретяних снопиків-дідків, що зверху притискають жердками⁴. Така клуня не має вікон. Ворота клуні однопільні, іноді дво-пільні. Вони складаються з чотирикутної рами, зашитої двома рядами прив'язаних очеретяних снопиків або дошками⁵.

Детально описано конструкцію сошної хати. На землю кладуть підвалини з товстих колод у вигляді чотирикутної рами. У підвалинах задовбують гнізда, на які ставлять вертикальні стовпи – шули з видовбаними пазами-гарами, у які закладають ряд дощок. Зверху шули обв'язують двома рядами ощепин, що утримують крокви. Дах хати зводять так само, як і в клуні. Стіни хати на Білоцерківщині густо драчкують і обмазують товстим шаром глини, в яку для міцності вдавлюють шматки цегли, а потім мастять і білять. Дослідник називає ще один спосіб зведення хати, характерний для більшості територій України, – це хати, плетені з лози на зразок клуні. Проте із зростанням постачання деревини, як зазначає К. Мошинський, цей тип витісняється⁶.

Житло складається з хати та невеликих сіней. З вужчого боку хати, на причілку, випуск стріхи утворює навіс, який використовували як возовню. К. Мошинський пояснює походження сіней із піддашка, спертого на стовпці⁷.

Замість опису інтер'єру хати, подається малюнок. Автор зазначає тільки, що піч завершується комином, плетеним з хмизу та обмазаним глиною. Він може бути чотирикутним, звужуватися догори й виступати високо над дахом або бути нижчим і круглим⁸.

У дослідженні конструкції української хати автор проводить паралелі з прадавнім трипільським житлом. Порівнюючи пратрипільське плетене мащене житло з українською мазанкою, дослідник знаходить багато спільного: чотирикутне видовжене планування, стіни плетені з лози, мащені глиною, хата накрита “повалом” з колод чи дощок. Проте, незважаючи на ці спільні риси, К. Мошинський дійшов висновку, що вони не мають генетичного зв'язку⁹.

Під час дослідження Білоцерківщини в 1912 році він познайомився з Ч. Петкевичем, який був родом з околиці Хойників (Гомельська область, Білорусія). Під впливом його розповідей К. Мошинський зацікавився Поліським краєм і вже в 1914 році за підтримки

Польського товариства краєзнавчого здійснив експедицію на Білоруське Полісся (Мозирський повіт)¹⁰. На її матеріалах, а також на основі розповідей Ч. Петкевича дослідник видав книгу “Східне Полісся” (1928 р.).

У 1929 році побачила світ велика праця К. Мошинського “Народна культура слов'ян”, куди увійшли матеріали попередніх досліджень. Вона підготовлена й видана дослідником як підручник під час викладання слов'янської етнографії в Ягеллонському університеті (Краків). У цій роботі автор намагається простежити генетичний розвиток усіх явищ народної культури. Для цього він залучає народну культуру всіх слов'ян, а також матеріали Європи, Азії та Африки. Третій розділ першого тому присвячений будівництву. Серед інших слов'янських земель розглядається Україна як край на схід і південний схід від Поділля¹¹ та Волині, а також Полісся, яке включає й українські території. Своє дослідження автор розпочинає з доісторичних часів, із землянок і “шалашів” як перших будівель. Дослідник розглядає будівлі округлих форм (будівлі з плетеними стінами та солом'яним дахом, що зрідка зустрічаються в Україні, як хліви та інші господарські будівлі), а також овальних (овальні стодоли в околицях Рівного на Волині та в околицях Василькова) та багатокутних (шестикутна стодала із с. Старе Село поблизу Сарн)¹². Проте в слов'ян переважають будівлі прямокутної форми, наближеної до квадрата¹³.

К. Мошинський детально зупиняється на дослідженні конструкції даху. Походження даху він виводить із “шалаша”, піднятого на стінах. Серед конструкцій даху автор називає конструкції на сохах, що виходять з ужитку, але ще трапляються; на кроквах, що є найпоширенішими; та зрубну, що трапляється дуже рідко. Сошна конструкція характерна для овальних, чотирикутних стодол та інших господарських споруд. Вона часто трапляється на Поліссі. При сошній конструкції дах лежить на ключах. Ключі, подібні до кроков, називаються “козлами”, які, відповідно до кріплення, бувають виделковими, вушковими та хрестовими. Автор стверджує, що саме на основі збитих хрестових “козлів” утворилися крокви. Традиція зведення даху на кроквах поширена і в Україні, де здавна зводили такі дахи не тільки в хатах, а й у стодалах. К. Мошинський розглядає й іншу конструкцію даху – накотом, відому на Поліссі. У слов'ян, зокрема в українців, найпоширенішою є солом'яна покрівля, іноді очеретяна чи з болотної трави(вишю). Автор подає детальний

опис двох способів солом'яної покрівлі: розстелення соломи та покривання дрібними снопиками. На Поліссі дах крили драницею в один або два шари. Найпоширенішими є двосхилий та чотирихилий дахи, які можуть бути високими та низькими ¹⁴.

Детально дослідник зупиняється й на конструкції стін, починаючи з примітивної та найдавнішої техніки, поширеної як в Україні, так і загалом у слов'ян. Це плетені стіни, мащені глиною, та білені, які широко побутували не лише на "малолісних" територіях. Значну увагу приділено зрубним і сошним конструкціям та їх поєднанню. Для Полісся характерне зрубне будівництво з нетесаних кругляків, в'язаних "у вугла" з круглими врубками. У сошних конструкціях стін велику роль відіграють "пазовані стовпи" (шули), в яких видовбували пази (гари) і закладали кругляками, брусами або дошками. Для сошних стін, зокрема "латованих" (жердками-глищами), характерне поєднання сох зі зрубом, що обв'язує сохи поверху в один чи два вінці ¹⁵.

В описі конструкції стелі відзначено, що у слов'ян стеля лежить на поперечних балках. Вона укладається з дощок, жердок або кругляків. Стелю зверху часто валькують, а на Поліссі насипають пісок ¹⁶.

Описується облаштування дверей та вікон. Для давніх будівель зрубною конструкції стін характерні двері без порога та верхняка, оскільки вони тут зайві – їхню роль виконують вінці. Дверна рама утворюється з двох стовпів, що кінцями входять у відповідні вінці стін. Конструкція дверей універсальна як для великих stodol, так і для малих господарських будівель: дошки прибиті до шпуг. Шпуги можуть бути впущені у стовп, що обертається (бігун). Двері на бігуні переважно характерні для господарських будівель, проте бували й у хатах. Зазвичай у житлових будівлях поширена конструкція дверей на завісах. Звертається увага на різні види замків і засувки. Дуже поширеними у слов'ян були "сліпі замки". Вони були здавна відомі в Україні, хоч на Поліссі зустрічалися рідко ¹⁷.

Не залишилися поза увагою дослідника й типи печей, автор намагається простежити їхнє походження від відкритого вогнища. Таке відкрите вогнище збереглося в північно-західній Україні в літніх і зимових куренях. Це "квадратний простір" на землі, обгороджений товстими колодами ¹⁸. Подібний курінь з вогнищем із Житомирського Полісся представлений в експозиції Музею народної архітектури та побуту України НАНУ (МНАПУ НАНУ). Як зауважує дослідник, у більшості

слов'ян переважають хатні "хлібні" печі. Детальніше автор розглядає курні печі без комина. Наводиться ілюстрація такої печі із Сарнинського повіту ¹⁹. Це глинобитна курна піч на дерев'яній основі: на поздовжніх і поперечних підвалинах встановлено два поздовжні полози, на які настелено під, а на кінцях поллизів закладено дошку, яка утримує спереду припічок. На куті печі встановлено стовпчик-"дід", до якого кріпиться жердка перед полом. Подібна піч експонується в МНАПУ НАНУ в хаті XIX ст. із с. Мульчиці Володимирецького р-ну Рівненської обл., що поряд із Сарнинщиною.

Господарські будівлі Мошинський розглядає за їх функціональним призначенням. Так, для зберігання продуктів та інших запасів служили шпихіри. Під цим узагальненим терміном автор розуміє як яму з сошним дахом, так і досконалу будівлю. І в цьому простежується генеза шпихіра як самостійної будівлі. При цьому вживаються й регіональні та функціональні терміни: пивниця, кліть, істебка, варивня та ін. Є два типи шпихіра: холодний і теплий. Автор згадує давній спосіб зведення шпихіра на палях. Залежно від регіону конструкція стін і даху змінюється. На Поліссі кліті мають зрубні небілені стіни і накотний дах. А на Україні шпихір має мащені й білені стіни, чотирихилий дах на кроквах, критий соломною. Теплі шпихіри відрізняються тим, що в них зруб щільніше прилягає, а шпарини закладають мохом. Такі шпихіри називають "істебками" або "варивнями". Вони не мають підлоги, але мають стелю ²⁰.

Серед інших господарських будівель дослідник зазначає, що для худоби слов'яни мають криті дахами оборози чи хліви ²¹.

Зберігали господарське начиння в різноманітних шобах, які склалися із самого даху, укладеного на стовпи. Майже в усіх слов'ян зустрічається стодола – крите дахом приміщення з глиняною долівкою для збіжжя та соломи. Залежно від місцевості такі stodoli дуже відрізняються конструкцією та внутрішнім спорядженням. У слов'ян переважає така конструкція: велика чотирикутна будівля на кроквах чи сохах. Усередині їх ділили за допомогою двох низьких стінок на три частини – "клепсько" (тік) та дві "засіки" (засторонки). Автор наводить план такої stodoli із с. Старе Село Столінського повіту (тепер Рокитнівський р-н, Рівненська обл.). Дослідник згадує про інші назви stodoli, що побутували в Україні та Білорусі: "ток", "гумно" ²².

Значну увагу приділено розгляду плануван-

ня житла та різних типів прибудов до нього. У будівлях слов'ян часто зустрічається піддашок. Це навіс над дверима, утворений випуском даху або зведенням окремого дашка. Піддашок може бути двох типів: спертий на випуски верхніх вінців стін або на стовпи. У слов'ян, а зокрема в українців, такі піддашки можуть бути не тільки перед житловими будівлями, але й перед господарськими. Їх зводять зазвичай перед шпихірами²³. К. Мошинський наводить також приклад поліської стодоли із с. Старе Село Столінського повіту (тепер Рокитнівський р-н, Рівненська обл.), яка має піддашок на двох стовпцях²⁴. Добудова стін до такого відкритого піддашка утворила сіни й зумовила появу дводільного житла²⁵. Наводиться також приклад давнього генетичного етапу формування сіней, коли сіни зводилися з жердок, які спиралися на вхідну стіну²⁶. Такі сіни фіксовані на Волинському, Рівненському та Житомирському Поліссі в 70-х роках науковцями МНАПУ НАНУ. К. Мошинський стверджує, що тридільне житло утворилося з однодільної хати та розташованої навпроти входу комори-кліти, а також сіней, що поступово утворилися, заповнюючи простір між ними. Як приклад, автор наводить хату і шпихір із с. Переброди Столінського повіту (тепер Рокитнівський р-н, Рівненська обл.), що стоять один проти одного²⁷.

Хата разом із господарськими будівлями утворює обійстя, двір, а певна кількість дворів – село. Орієнтація хати на сторони світу часто залежить від структури цілого села. Якщо в селі вулична забудова, то хата причілкою повернута до вулиці, що перетинає село. Якщо ж село багатовуличне або має просторе поселення, то розташування хати може орієнтуватися фасадом на південь або на схід²⁸.

Найдавнішим типом забудови двору є нерегулярне розміщення будівель. Його автор ще застав у деяких місцевостях Середнього Полісся. Інший тип характерний для Волині – це густо забудований чотирикутний двір, один бік якого має огорожу з ворітьми. У тих районах Полісся, для яких характерний вуличний тип забудови, хати та господарські будівлі розміщені в ряд, що витягується, як струна²⁹.

Що ж до огорож, то дослідник подає широкий перелік типів і конструкцій, характерних для слов'ян. Серед них знаходимо й огорожі, що побутували в Україні – це частоколи, огорожі з жердок, закладених між стовпами, “латкові” (забур, баркан, тин), плетені та ін.³⁰

Серед типів планування села для України характерні: вуличний і “багатодоріжний”. У старожитніх селах Наддніпрянщини трапляв-

ся й круговий тип, хоч автор вважає його притаманним тільки західним слов'янам. За словами дослідника, названі типи є одними з найдавніших³¹.

Підсумовуючи, слід відзначити багатство матеріалу та професійність його викладу й опрацювання в роботах К. Мошинського. Він подає детальні й чіткі описи, що фіксують дуже цінні явища слов'янської, зокрема української, культури будівництва, частина з яких уже втрачена. Величезний етнографічний матеріал його досліджень заслуговує на увагу українських та світових учених. Дуже цікавими є спроби простежити генетичний розвиток культури будівництва, які відкривають перспективу для подальших досліджень.

¹ Moszyński K. Z Ukrainy // Ziemia. – Warszawa, 1913. – № 36. – S. 582.

² Moszyński K. Z Ukrainy // Ziemia. – Warszawa, 1913. – № 43. – S. 695–696.

³ Moszyński K. Z Ukrainy // Ziemia. – Warszawa, 1913. – № 45. – S. 726.

⁴ Moszyński K. Z Ukrainy // Ziemia. – Warszawa, 1913. – № 43. – S. 696–697.

⁵ Moszyński K. Z Ukrainy // Ziemia. – Warszawa, 1913. – № 44. – S. 710.

⁶ Ibidem. – S. 710–711.

⁷ Ibidem. – S. 712.

⁸ Moszyński K. Z Ukrainy // Ziemia. – Warszawa, 1913. – № 45. – S. 726.

⁹ Moszyński K. Z Ukrainy // Ziemia. – Warszawa, 1913. – № 44. – S. 711–712.

¹⁰ Moszyński K. Polesie Wschodnie. – Warszawa, 1928. – S. III.

¹¹ Moszyński K. Kultura ludowa słowian. – T. 1. – Warszawa, 1967. – S. 11.

¹² Ibidem. – S. 486–487.

¹³ Ibidem. – S. 488.

¹⁴ Ibidem. – S. 489–505.

¹⁵ Ibidem. – S. 505–515.

¹⁶ Ibidem. – S. 521–525.

¹⁷ Ibidem. – S. 525–528.

¹⁸ Ibidem. – S. – 529.

¹⁹ Ibidem. – S. 531–535.

²⁰ Ibidem. – S. 540–543.

²¹ Ibidem. – S. 543.

²² Ibidem. – S. 543–547.

²³ Ibidem. – S. 552.

²⁴ Ibidem. – S. 487, 552.

²⁵ Ibidem. – S. 555.

²⁶ Ibidem. – S. 550.

²⁷ Ibidem. – S. 566.

²⁸ Ibidem. – S. 572.

²⁹ Ibidem. – S. 572–573.

³⁰ Ibidem. – S. 574–575.

³¹ Ibidem. – S. 576–578.